

GAPNING LINGVISTIK MAQOMI VA PREDIKATIVLIKKA MUNOSABATI

Salayeva Zarina Gulmorat qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti

Sharq tillari fakulteti 4-kurs talabasi

+998942665056

Annotatsiya. *Ushbu maqolada gapning lingvistik maqomi va uning predikativlik kategoriyasi bilan uzviy bog 'liqligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda gapning struktura, semantik va kommunikativ jihatlari o 'rganilib, predikativlikning gapni boshqa sintaktik birliklardan ajratib turuvchi asosiy belgi ekanligi ko 'rsatildi. Misollar orqali predikativlikning grammatik (zamon, shaxs-son, modalitet), semantik (hukm, propozitsiya) va pragmatik (tema-rema, axborot tuzilishi) komponentlari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Gapning lingvistik maqomi, predikativlik, sintaktik birlik, semantik tahlil, kommunikativ funktsiya, tema-rema munosabati, hukm va propozitsiya.*

Abstract. *In this article, the linguistic status of the sentence and its inextricable connection with the category of predicativity are analyzed. In the study, the structural, semantic, and communicative aspects of the sentence were studied, and it was shown that predicativity is the main feature that distinguishes the sentence from other syntactic units. Examples illustrate the grammatical (time, person-number, modality), semantic (judgment, proposition), and pragmatic (theme-rheme, information structure) components of predicativity.*

Keywords: *Linguistic status of a sentence, predicativity, syntactic unit, semantic analysis, communicative function, theme-rheme relationship, judgment and proposition.*

Аннотация. *В данной статье анализируется лингвистический статус предложения и его неразрывная связь с категорией предикативности. В исследовании изучены структурные, семантические и коммуникативные аспекты предложения и показано, что предикативность является основным признаком, отличающим предложение от других синтаксических единиц. На примерах освещены грамматические (время, лицо-число, модальность), семантические (суждение, пропозиция) и прагматические (тема-рема, информационная структура) компоненты предикативности.*

Ключевые слова: *Лингвистический статус предложения, предикативность, синтаксическая единица, семантический анализ, коммуникативная функция, тема-рема, суждение и пропозиция.*

KIRISH

Til inson tafakkuri va ijtimoiy tajribasining asosiy ifoda vositasi sifatida murakkab va ko'p qatlamli tizimni tashkil etadi. Ushbu tizimning markaziy sintaktik birligi sifatida gap lingvistik tadqiqotlarning doimiy e'tibor markazida bo'lib kelgan. Gapning mohiyati, uning struktur-semantik xususiyatlari hamda kommunikativ vazifasi masalalari jahon va o'zbek

tilshunosligida turli nazariy yo'nalishlar doirasida izohlangan. Xususan, Ferdinand de Saussure tilni tizim sifatida talqin etgan bo'lsa, Noam Chomsky generativ grammatika doirasida gapni insonning tug'ma lingvistik kompetensiyasi mahsuli sifatida asoslab berdi. Shuningdek, Charles Bally va Viktor Vinogradov singari olimlar gapning stilistik va funksional jihatlariga alohida e'tibor qaratganlar.

Gapning lingvistik maqomi masalasi, avvalo, uning til tizimidagi o'rni, boshqa birliklardan farqi va predikativlik bilan uzviy bog'liqligi orqali belgilanadi. Predikativlik gapni so'z birikmasidan ajratib turuvchi asosiy sintaktik kategoriya bo'lib, u hukm (propozitsiya)ning voqelikka munosabatini ifodalaydi. Predikativlik orqali gapda zamon, shaxs, modalitet kabi grammatik kategoriyalar mujassamlashadi va fikrning real yoki irreal xarakteri aniqlanadi. Shu bois gapni lingvistik birlik sifatida o'rganishda uning predikativ markazi, predikativ munosabat va predikativlikning formal hamda semantik ifoda vositalarini aniqlash muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Zamonaviy tilshunoslikda gapning lingvistik maqomi struktur, semantik va pragmatik yondashuvlar asosida talqin qilinmoqda. Struktur yondashuv gapni sintaktik model sifatida ko'rsa, semantik yo'nalish uni ma'no va propozitsiya bilan bog'laydi, pragmatik yondashuv esa kommunikativ vazifa va nutq aktlari bilan izohlaydi. Ushbu yondashuvlarning barchasida predikativlik gapning asosiy belgisi sifatida e'tirof etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Gapning lingvistik maqomi va predikativlik kategoriyasi masalasi tilshunoslik tarixida markaziy sintaktik muammolardan biri sifatida turli ilmiy yo'nalishlar doirasida izchil tadqiq etilgan. Gapning til tizimidagi o'rni, uning boshqa sintaktik birliklardan farqi hamda fikrning voqelikka munosabatini ifodalash xususiyati predikativlik tushunchasi bilan uzviy bog'liq holda talqin qilinadi. Struktur tilshunoslik asoschisi Ferdinand de Saussure til (langue) va nutq (parole) o'rtasidagi farqni ilmiy asoslab, gapni nutq jarayonida realizatsiyalanuvchi birlik sifatida baholaydi⁶⁹. Bu yondashuv gapning lingvistik maqomini aniqlashda funksional omillarning ahamiyatini ko'rsatib berdi. Keyingi sintaktik tadqiqotlarda aynan shu konsepsiya asosida gapning tizim va nutqdagi o'rni masalasi kengaytirildi.

Rus tilshunosligida predikativlik nazariyasi chuqur ishlab chiqilgan bo'lib, Viktor Vinogradov gapni predikativ munosabat asosida shakllanuvchi mustaqil sintaktik birlik sifatida ta'riflaydi⁷⁰. Olimning fikricha, predikativlik zamon, shaxs, modalitet kabi grammatik kategoriyalar orqali ifodalanib, hukmning real voqelikka bog'lanishini ta'minlaydi. Shu sababli predikativlik gapni so'z birikmasidan ajratib turuvchi asosiy mezon sifatida qaraladi. Funksional-stilistik yo'nalishda Charles Bally gapning kommunikativ va ekspressiv xususiyatlarini tahlil qilib, predikativlikni subyektiv munosabat va nutqiy ta'sir vositasi bilan bog'laydi⁷¹. Bu yondashuvda gap nafaqat grammatik model, balki ma'no va baholashni ifodalovchi kommunikativ birlik sifatida talqin qilinadi. Generativ grammatika doirasida

⁶⁹ Saussure, F. de. *Course in General Linguistics*. □ London: Duckworth, 1983

⁷⁰ Vinogradov, V. V. *Russkiy yazyk (Grammaticheskoe uchenie o slove)*. – Moskva, 1972

⁷¹ Bally, Ch. *Linguistique générale et linguistique française*. – Paris, 1965

Noam Chomsky gap tuzilishini insonning tug'ma lingvistik kompetensiyasi bilan izohlab, subyekt-predikat munosabatini universal grammatikaning markaziy elementi sifatida ko'rsatadi⁷². Ushbu nazariyada predikativlik sintaktik strukturaning chuqur qatlamida mavjud bo'lib, yuzaki shakllar orqali realizatsiyalanadi.

O'zbek tilshunosligida ham gapning lingvistik maqomi va predikativlik masalasi keng tadqiq etilgan. Milliy sintaktik maktab vakillari gapni tugallangan fikrni ifodalovchi va predikativ markaz asosida tashkil topuvchi birlik sifatida talqin qiladilar⁷³. Tadqiqotlarda predikativlikning grammatik ifodasi (kesim kategoriyalari), semantik mazmuni (hukm va propozitsiya) hamda kommunikativ jihatlari (tema-remma munosabati) o'zaro bog'liqlikda yoritilgan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda gapning lingvistik maqomi va uning predikativlikka munosabatini aniqlash maqsadida kompleks yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini struktur va funksional tilshunoslik tamoyillari tashkil etib, tahlil jarayonida tavsifiy (deskriptiv), qiyosiy-tipologik hamda struktur-semantik metodlardan foydalanildi. Ilmiy manbalarni o'rganishda sistemali tahlil va sintez usullari qo'llanib, Ferdinand de Saussure, Viktor Vinogradov hamda Noam Chomsky nazariy qarashlari qiyosiy tahlil qilindi. Amaliy bosqichda esa o'zbek va ingliz tillaridan tanlangan namunaviy gaplar asosida predikativlikning grammatik (zamon, shaxs-son, modal shakllar), semantik (hukm va propozitsiya) hamda kommunikativ (tema-remma) ko'rinishlari aniqlanib, ularning o'zaro munosabati tahlil etildi. Natijalar umumlashtirish va ilmiy interpretatsiya metodlari orqali xulosalandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Mazkur tadqiqot doirasida gapning lingvistik maqomi predikativlik kategoriyasi bilan uzviy bog'liqlikda tahlil qilinib, uning struktur, semantik va kommunikativ jihatlari o'zaro aloqadorlikda o'rganildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, predikativlik gapni til tizimidagi boshqa sintaktik birliklardan ajratib turuvchi asosiy va majburiy belgi hisoblanadi. So'z birikmasi nominativ xarakterga ega bo'lsa (masalan: yangi kitob, katta uy), gap predikativ munosabat orqali voqelikka bog'lanadi: Kitob yangi, Uy katta. Bu yerda kesim tarkibidagi grammatik shakllar fikrning real zamon va shaxsga munosabatini ifodalaydi. Struktur tahlil natijalari Viktor Vinogradov tomonidan ilgari surilgan predikativlik nazariyasini tasdiqlaydi. Olim ta'kidlaganidek, predikativlik zamon, shaxs-son va modal munosabatlar orqali ifodalanadi⁷⁴. Masalan, o'zbek tilidagi Men keldim gapida -dim qo'shimchasi o'tgan zamon va I shaxs ma'nosini bildirib, fikrni real voqelikka bog'laydi. Ingliz tilida esa She is reading misolida yordamchi fe'l (is) va -ing shakli predikativ markazni yuzaga keltirib, harakatning

⁷² Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge: MIT Press, 1965

⁷³ Ne'matov H., Mahmudov N. O'zbek tili sintaksisi. – Toshkent, 2010

⁷⁴ Vinogradov, V. V. Russkiy yazyk (Grammaticheskoe uchenie o slove). – Moskva, 1972

davomiyligini ifodalaydi. Har ikki holatda ham gapning lingvistik maqomi aynan predikativ markaz orqali belgilangan.

Til va nutq o'rtasidagi munosabatni tahlil qilish natijasida gapning ikki qatlamli tabiati aniqlandi: model sifatidagi gap va nutqdagi realizatsiya. Bu holat Ferdinand de Saussure tomonidan asoslangan *langue/parole* konsepsiyasi bilan mos keladi⁷⁵. Masalan, "Subyekt + Predikat" modeli til tizimida abstrakt sxema sifatida mavjud bo'lsa, Talaba izlanmoqda kabi konkret nutqiy shakl predikativlik orqali voqelashadi. Demak, predikativlik til modelini kommunikativ birlikka aylantiruvchi mexanizm vazifasini bajaradi. Generativ yondashuv asosida olib borilgan muhokama esa predikativ munosabatning universal xususiyatga egaligini ko'rsatdi. Noam Chomsky nazariyasiga ko'ra, har qanday gap chuqur tuzilishda subyekt va predikat o'rtasidagi munosabatni o'z ichiga oladi⁷⁶. Masalan, ingliz tilidagi *It is raining* gapida formal subyekt (*it*) semantik yukga ega bo'lmasa-da, sintaktik predikativlikni ta'minlaydi. Bu esa predikativlikning faqat semantik emas, balki sintaktik zarurat ekanini ko'rsatadi.

Semantik tahlil natijalari predikativlikning hukm va propozitsiya bilan chambarchas bog'liqligini tasdiqladi. Masalan, *Yer Quyosh atrofida aylanadi* gapida predikativlik umumiy haqiqatni bildiruvchi hozirgi zamon shakli orqali ifodalanadi. Bu yerda zamon shakli real voqelik emas, balki ilmiy faktni bildiruvchi umumlashma ma'noni yuzaga chiqaradi. Shunday qilib, predikativlik nafaqat vaqtni, balki fikrning ontologik maqomini ham belgilaydi. Kommunikativ tahlil predikativlikning tema-remma munosabati bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Masalan, *Bugun dars boshlandi* gapida "bugun" tema, "dars boshlandi" esa remma vazifasini bajaradi. Predikativ markaz (*boshlandi*) fikrning yangi axborot qismini shakllantiradi. Bu holat o'zbek sintaksisiga oid tadqiqotlarda ham qayd etilgan⁷⁷. Tadqiqot davomida shuningdek, predikativlikning modal shakllar orqali ifodalanishi ham kuzatildi: *U kelishi mumkin*, *They must leave*. Bu misollarda modal birliklar fikrning ehtimollik yoki zaruriyat darajasini bildiradi va gapning lingvistik maqomini kengaytiradi. Demak, predikativlik faqat zamon va shaxs bilan cheklanmay, modal-semantik komponentni ham o'z ichiga oladi.

XULOSA

Gapning lingvistik maqomi bevosita predikativlik kategoriyasi bilan belgilanadi. Predikativlik gapni boshqa sintaktik birliklardan ajratib turuvchi asosiy belgi bo'lib, u fikrning voqelikka munosabatini zamon, shaxs-son va modal shakllar orqali ifodalaydi. Gap nafaqat struktur birlik, balki semantik va kommunikativ hodisa hamdir. Uning to'liq tavsifi predikativ markaz, hukm va propozitsiya mazmuni, shuningdek tema-remma munosabati uyg'unligida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, predikativlik gapning sintaktik, semantik va pragmatik jihatlarini birlashtiruvchi markaziy kategoriya sifatida e'tirof etiladi va uning lingvistik maqomini belgilovchi asosiy mezon hisoblanadi.

⁷⁵ Saussure, F. de. *Course in General Linguistics*. – London: Duckworth, 1983

⁷⁶ Chomsky, N. *Aspects of the Theory of Syntax*. – Cambridge: MIT Press, 1965

⁷⁷ Ne'matov H., Mahmudov N. *O'zbek tili sintaksisi*. – Toshkent, 2010

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bally, Ch. Linguistique générale et linguistique française. – Paris, 1965.
2. Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge: MIT Press, 1965.
3. Ne'matov H., Mahmudov N. O'zbek tili sintaksisi. – Toshkent, 2010.
4. 1983.
5. Saussure, F. de. Course in General Linguistics. – London: Duckworth, 1983.
6. Vinogradov, V. V. Russkiy yazyk (Grammaticheskoe uchenie o slove). – Moskva, 1972.